
جریان شناسی تفسیر عرفانی قرآن
ویراست دوم

دکتر محسن قاسم پور
دانشیار دانشگاه کاشان

انتشارات سخن

سرشناسه	: قاسم پور، محسن.
عنوان و نام پدیدآور	: جریان‌شناسی تفسیر عرفانی قرآن/ محسن قاسم پور.
مشخصات نشر	: تهران: سخن، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۳۶۸ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۶۳۳-۱
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
موضوع	: تفاسیر عرفانی - تاریخ و نقد
موضوع	: تفاسیر عرفانی - متون قدیمی تا قرن ۱۲ - تاریخ و نقد
موضوع	: تفاسیر عرفانی - مطالعات تطبیقی
موضوع	: تاویل - تاریخ و نقد
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۱ ج ۴/ق ۱۰۰/ BP
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۱۷۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۰۸-۵۷۲

انتشارات سخن
خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه
خیابان وحید نظری شماره ۲۸
فکس ۶۶۴۶۲۸۷۵
www.sokhanpub.com
Email: info@sokhanpub.com

جوریان‌شناسی تفسیر عرفانی قرآن

(ویراست دوم)

تألیف دکتر محسن قاسم‌پور

لبنرگرافی: کوثر

چاپ: دایره سفید

چاپ اول: ۱۳۹۲

نیراز: ۱۶۵۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۶۳۳-۱

مرکز بخش: خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران، شماره ۱۲۲۴
تلفن: ۶۶۴۶۰۶۶۷-۶۶۴۶۵۹۷۰

مقدمه

تفسیر قرآن کریم به روزگار رسول الله (ص) آغاز شد و با پاسخ‌های آن بزرگوار به پرسش‌های مردمان درباره آیات و آموزه‌های وی در تبیین و توضیح آیات الهی دامن گسترده^۱ و در پی آن، کسانی که صحابیان به تفسیر و تبیین آیات الهی شهره شدند، با گسترش دامنه جغرافیایی اسلام در دوره تابعین، تفسیر گسترده و گسترده‌تر شد و بدین سان با حضور صحابیان در شهرها، برخی از آبادی‌ها آوازه ویژه‌ای در نشر یا تدوین تفسیر یافتند، مانند مکه مدینه، کوفه، بصره و با آوازهای کمتر یمن، مصر، خراسان و...

در دوره تابعین تفسیر شکل مستقلی می‌یابد و اندک اندک آثار تفسیری تدوین می‌شود و با ورود اندیشه‌های متنوع به حوزه فرهنگ اسلامی و جریان‌های مختلف فکری به جامعه اسلامی رویکردها نیز به تفسیر آیات الهی و چگونگی تدوین و نگارش آن گونه‌گون می‌شود و بدین سان به اصطلاح مکاتب تفسیری شکل می‌گیرد و رویکردهای مختلف رقم می‌خورد.^۲ چگونگی شکل‌گیری این رویکردها، فرازاها و فرودهای این جریان‌ها و نقد و تحلیل آثار تدوین یافته جهت‌گیری‌های یادشده، از جمله بحث‌های مهم، درس‌آموز و سودمند تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی است که بدان گونه که شایسته و بایسته است، هنوز به پژوهش همه سویه و همه رویه نهاده نشده است.

آثاری که کمابیش در این زمینه به وجود آمده، بعضاً خواندنی و سودمند است اما مطلوب و پسنندیده نیست. در هر کدام از این جریان‌ها، نگاشته‌ها و تک‌نگاری‌های فراوانی لازم است تا تمام ابعاد بحث را بکاود، تأثیر و تأثرهای آثار را از یکدیگر واگوید، چندی و چونی محتوای

۱. ر.ک: تفسیر در عصر پیامبر، مجله میراث جاویدان، شماره ۱۱-۱۲، ص ۲۹ به بعد به قلم نگارنده.

۲. ر.ک: آثاری از جمله التفسیر والمفسرون (محمدحسین ذهبی)، التفسیر والمفسرون فی نوبة القشيب (محمدهادی معرفت)، المبادئ العامة للتفسير (محمد حسین علی صغیر)، تطور تفسير القرآن نظرة جدید (محسن عبدالحمید) و...

نگاشته را بازشناساند و نقد کند، کاستی‌ها، بایستگی‌ها، هنجارها و ناهنجاری‌هایشان عرضه کند و...

در میان رویکردهای گونه‌گون، جریان عرفانی و به تعبیر دیگر «تفاسیر عرفانی» از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. مفسران که با نگاه عرفانی آثارشان را رقم زده‌اند، در چگونگی شکل دادن به محتوای تفسیر یک‌داستان نیستند.

«تأویل» که اساس این‌گونه تفسیرهاست در نگاه آنان و در تفسیر و تبیین آیات الهی به گونه‌های متفاوت به کار گرفته می‌شود. این‌گونه نگرش کی و کجا آغاز شد؟ تفسیر و یا تفاسیر عرفانی به چه مبانی و مستنداتی استوار است؟ چه فرازاها و فرودهایی داشته است؟ آقای دکتر محسن قاسم‌پور برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی از این دست و یا دست کم برای جستجو در جهت پاسخ‌یابی بدان رنج کرانی را بر خود هموار کردند. پژوهش وی که ابتدا به عنوان رساله برای دکترای رشته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه تربیت مدرس تدوین شده و اکنون پس از بازنگری و افزونی‌هایی به همت انتشارات سخن نشر می‌یابد، علاوه بر کند و کاو در مسائل یاد شده پنج تفسیر مهم و بنیادی در جریان تفاسیر عرفانی را نیز به بررسی، نقد و تحلیل نهاده است. ایشان برای سامان دادن به این پژوهش به منابع بسیاری مراجعه کردند و کوشیدند در ضمن مراجعه به آثار کهن و میراث مکتوب پیشینیان از پژوهش‌هایی نو و تحقیقات عالمان متأخر نیز بهره گیرند. رساله ایشان، گو اینکه در این راه و در جهت شناخت، شناسایی و تحلیل و نقد جریان‌شناسی تفسیرنگاری عرفانی- با توجه به ابعاد مختلف آن- اولین است اما بی‌گمان آخرین گام نیست. اما به جرأت می‌توان گفت گامی است استوار، از سر دقت، حزم‌اندیشی، تأمل و با درنگریستن بسیار. این بنده دوست می‌داشتم در این گفتار اندکی بحث را بگسترانم و در ابعاد مسئله با لختی درنگ، نکاتی را یادآوری کنم و از کار ایشان، اهمیت و چگونگی‌اش بیشتر سخن بگویم. اما افسوس که این کار را مجال فراخ لازم بود، ولی اکنون چنین مجال را در اختیار نداشتم. چنین است که دامن سخن را برمی‌چینم و برای ایشان از خداوند توفیق می‌طلبم.

والله من وراء القصد

محمدعلی مهدوی راد

فهرست مطالب

۱۷	 مقدمه دوم کتاب
۱۹	 پیش گفتار
۲۳	 تعاریف و اصطلاحات
۲۳	 ۱. تفسیر (exegesis, interpretation)
۲۳	 ۲. تفسیر به معنای اصطلاحی (Quranic Commentary)
۲۵	 ۳. جمع‌بندی
۲۵	 ۴. تاویل (exegesis)
۲۵	 ۵. تاویل در مفهوم لغوی
۲۷	 ۶. تاویل در اصطلاح مفسران
۲۷	 ۷. تاویل در نگرش ابن تیمیه
۲۹	 ۸. خلاصه دیدگاه علامه طباطبایی درباره تاویل
۳۰	 ۹. دیدگاه آیت الله معرفت
۳۰	 ۱۰. تاویل در قرآن
۳۲	 ۱۱. تاویل در مقابل تنزیل
۳۲	 ۱۲. ظاهر و باطن قرآن (exoteric, the text of the Quran and esoteric)
۳۲	 ۱۳. تاویل به مفهوم تطبیق در روایت امام باقر (ع)
۳۳	 ۱۴. تاویل در مقابل تفسیر
۳۳	 ۱۵. محکم و متشابه (Unambiguous and ambiguous)
۳۴	 ۱۶. محکم در معنای اصطلاحی خود

۱۷. متشابه از نظر لغوی ۳۴
۱۸. اصطلاح متشابه (ambiguous verses) ۳۴
۱۹. تأویل به معنای راهیابی به معنای مرموز و باطنی آیات ۳۵
۲۰. نص (Text of Quran) ۳۶
۲۱. اصطلاح تأویل در برخی حوزه‌های معرفت دینی ۳۷
- فصل اول: پیشینه تأویل در مکاتب بشری و متون دینی قبل از اسلام ۳۹
- بخش اول: سابقه تأویل در مکاتب بشری ۴۱
- مقدمه ۴۱
۱. تأویل در مکتب فیثاغوریان (Pythagoras) ۴۱
۲. انجمن سری‌اخوت و تأویل مجازی در این آیین ۴۲
۳. تأویل در قصائد هومر (Homer) و مدرسه رواقیان (Stoics) ۴۳
۴. تأویل و رمز در آیین اورفئوس (Orpheus) ۴۴
۵. تأویل در آیین هرمس (Hermes) ۴۴
- بخش دوم: تأویل در متون دینی قبل از اسلام ۴۶
۱. تأویل در عهد عتیق ۴۶
- ۱-۱. انگیزه‌ها و زمینه‌ها ۴۶
- ۲-۱. هیلل (Hillel) از مفسران بزرگ تورات (تتایم) ۴۷
- ۳-۱. اصول تفسیری و تأویلی هیلل ۴۸
- ۴-۱. فیلون (Philon) حکیم اسکندرانی ۴۸
- ۵-۱. نمونه‌هایی از تأویلات فیلون ۴۹
- ۶-۱. موسی بن میمون و نگرش تأویلی او ۵۱
- ۷-۱. رساله‌های کابالا (قبالا) ۵۱
- ۸-۱. نظریه اسپینوزا و تأویل ۵۳
۲. تأویل در عهد جدید ۵۴
- ۱-۲. اشاره کلی ۵۴
- ۲-۲. پولس رسول ۵۴
- ۳-۲. کلمنت اسکندرانی (Clement) و تداوم سنت تأویلی فیلون ۵۵
- ۴-۲. سنت تفسیری اوریجن (Origen) ۵۶

۵۹	۵-۲. نظریه سنت اگوستین (Augustin.St) در تأویل.....
۶۰	۶-۲. تأویل در اندیشه گرگوریس کبیر.....
۶۱	۷-۲. تأویل کتاب مقدس پس از گرگوریوس کبیر.....
۶۳	بخش سوم: تأویل (هرمنوتیک، Hermeneutics) در دوره‌ای جدید.....
۶۵	جایگاه هرمنوتیک در ساحت دینی (اسلامی).....
۶۷	فصل دوم: سیر تأویل پس از اسلام.....
۷۰	زمینه‌های تأویل.....
۷۳	بخش اول: تأویل در مذهب اسماعیلیه.....
۷۳	مقدمه.....
۷۵	۱. عقاید باطنیان اسماعیلی.....
۷۸	۲. اسماعیلیه و تأثیرپذیری آنان از عقاید و فرهنگ‌های غیر اسلامی.....
۷۹	۳. ظاهر و باطن در آیین اسماعیلیه.....
۸۱	۱-۳. نوع رابطه ظاهر و باطن قرآن در نگاه اسماعیلیه.....
۸۲	۲-۳. براهین اسماعیلیه بر ضرورت وجود باطن برای قرآن.....
۸۳	۱-۲-۳. دلایل عقلی.....
۸۳	۲-۲-۳. دلایل قرآنی و حدیثی.....
۸۳	۱-۲-۳. آیاتی که کلمه «مثل» در آن‌ها به صراحت آمده است.....
۸۴	۲-۲-۳. آیاتی که کلمه تأویل در آن‌ها آمده است.....
۸۴	۳-۲-۳. احادیثی که مبین ظاهر و بطن قرآن‌اند.....
۸۵	۴. اسماعیلیه و تأویل.....
۸۶	۵. تزیل و تأویل در نگاه بزرگان اسماعیلی.....
۸۷	۶. دو شیوه اساسی تأویل در مذهب اسماعیلی.....
۸۷	۱-۶. نمونه‌هایی از تأویلات اعتقادی و معنوی اسماعیلیه.....
۸۷	۱-۱-۶. تأویل به عقل کل، نقش کل، ناطق، اساس.....
۸۸	۲-۱-۶. تأویل به مطلق امام یا امام خاص.....
۸۸	۳-۱-۶. تأویل آیات به حجت، داعی، مأذون.....
۸۹	۲-۶. تأویلات عددی.....
۹۱	بخش دوم: اخوان الصفا و تأویل در آیین آنان.....

۱. معرفی اجمالی ۹۱
۲. رسائل اخوان الصفا ۹۲
۳. عقاید اخوان الصفا و تأثیرات فرهنگ‌های غیر اسلامی بر آن ۹۳
۴. اخوان الصفا و تأویل ۹۵
۵. نمونه‌هایی از تأویلات اخوان الصفا ۹۸
- بخش سوم: تأویل در حکمت اشراقی ۱۰۰
۱. تعریف حکمت اشراق ۱۰۰
۲. منابع حکمت اشراقی یا تأثیرات فرهنگ‌های غیر اسلامی ۱۰۱
۳. نمونه‌هایی از تأویلات قرآنی سهروردی ۱۰۵
- ۱.۳. رساله الواح عمادی ۱۰۵
- ۲.۳. تأویل در رساله مونس العشاق ۱۰۷
- ۳.۳. تأویل در رساله آواز بر جبرئیل ۱۰۷
- بخش چهارم: تأویل در آثار فلسفی ابوعلی سینا ۱۱۰
- مقدمه ۱۱۰
- نگاهی به تأویلات ابن سینا در خصوص برخی از آیات قرآن کریم ۱۱۱
۱. داستان معراج پیامبر ۱۱۱
۲. آیه سوره الحافه ۱۱۲
۳. آیه سوره مدثر ۱۱۳
۴. آیه سوره نور ۱۱۳
۵. آیاتی از سوره فلق و ناس (معوذتین) ۱۱۳
- بخش پنجم: تأویل در بین صوفیان ۱۱۵
۱. تعریف تصوف و بررسی اشتقاق آن ۱۱۵
۲. اولین صوفی ۱۱۷
۳. تعریف عرفان ۱۱۸
۴. منشأ نگرش عرفانی به قرآن ۱۱۹
۵. عرفان اسلامی و بررسی تأثیرپذیری آن از فرهنگ‌های غیر اسلامی ۱۱۹
۶. تفسیر عرفانی ۱۲۱
۷. تأویل صوفیان ۱۲۲
۸. ویژگی غالب در تأویل صوفیه و تفاوت آن با تأویل‌های دیگر ۱۲۵

۱۲۵	۱.۸. تقابل با شیوه تأویلی باطنیان
۱۲۶	۲.۸. تفاوت با تأویل متکلمان معتزلی
۱۲۶	۳.۸. تأویل کشفی
۱۲۷	فصل سوم: تاریخ و جریان‌شناسی تفسیر عرفانی
۱۲۹	بخش اول: سیری در تاریخ تفسیر عرفانی
۱۲۹	۱. پیشینه تفسیر عرفانی
۱۳۰	۲. گفتاری در اولین تفسیر عرفانی
۱۳۲	۳. تفسیر عرفانی در فاصله سده‌های سوم تا هفتم
۱۳۲	۱-۳. قرن سوم
۱۳۴	۲-۳. قرن چهارم
۱۳۵	۳-۳. قرن پنجم
۱۳۸	۴-۳. قرن ششم
۱۴۸	۵-۳. قرن هفتم
۱۴۹	۶-۳. مکتب وحدت وجود ابن عربی
۱۴۴	۷-۳. آثار تفسیری ابن عربی
۱۴۹	۴. تفسیر عرفانی از سده هشتم به بعد
۱۴۹	۱-۴. تفسیر عرفانی در قرن هشتم با محوریت تفسیر سید حیدر آملی
۱۵۹	۲-۴. تفاسیر عرفانی در قرن نهم
۱۵۳	۳-۴. قرن دهم
۱۵۴	۵. تحولات تفسیر عرفانی پس از قرن دهم
۱۵۷	بخش دوم: گونه‌های روش تفسیری عرفانی
۱۵۸	۱. تفسیر مبتنی بر عرفان نظری
۱۵۸	۲. تفسیر فیضی یا اشاری
۱۵۹	۱-۲. ویژگی‌های محوری تفسیر فیضی-اشاری
۱۵۹	۳. تفاسیر مبتنی بر تأویل حروفی
۱۶۷	۴. گونه تفسیر انفسی
۱۶۳	فصل چهارم: مبانی تفسیر عرفانی
۱۶۵	۱. تأثیر عوامل فرهنگی در نگرش مفسران عارف

۲. عامل درون قرآنی ۱۶۷
۳. مبانی تفسیر عرفانی ۱۶۸
- ۱-۳. مبنای هستی‌شناختی ۱۶۹
- ۱-۱-۳. مسئله خلقت و اصل تجلی در نگاه عرفانی ۱۷۸
- ۲-۱-۳. رابطه بحث تجلی و اصل ظاهر و باطن جهان ۱۷۲
- ۳-۱-۳. تقسیم تجلی به اعتبار اسم ظاهر و باطن ۱۷۳
- ۴-۱-۳. عالم، کتاب تکوین الهی است ۱۷۵
- ۵-۱-۳. تطبیق کتاب تکوین و کتاب تدوین (کتاب مُنزَل) ۱۷۶
- ۲-۳. مبنای ظاهر و باطن داشتن قرآن ۱۷۹
- ۱-۲-۳. ظاهر و باطن قرآن از دیدگاه عارفان ۱۸۸
- ۲-۲-۳. نگاه عارفانه به رابطه انسان و قرآن در پرتو نظریه ظاهر و باطن ۱۸۲
- ۳-۲-۳. تجلی قرآن بر اثر پاکی درون از دیدگاه امام خمینی (ره) ۱۸۷
- ۴-۲-۳. ظاهر و باطن قرآن در چشمانداز روایات ۱۸۸
- ۱-۴-۲-۳. حرف یا حروف ۱۸۹
- ۲-۴-۲-۳. ظاهر و باطن ۱۹۰
- ۳-۴-۲-۳. تعریف حد و مطلع در این روایات ۱۹۱
- ۵-۲-۳. ظاهر و باطن شریعت (شریعت، طریقت، حقیقت) ۱۹۲
- ۳-۳. مبنای معرفت‌شناختی ۱۹۴
۱. معنای الهام در عرفان ۱۹۵
۲. تفاوت وحی و الهام ۱۹۶
۳. تعریف وارد و خاطر از دیدگاه عارفان ۱۹۷
۴. عقل وحیی یا طور ماورای عقل ۱۹۷
۵. شواهد قرآنی در معرفت عرفانی ۱۹۹
- آیه اول ۲۰۹
- آیه دوم ۲۰۱
- آیه سوم ۲۰۲
- چهارم، آیات سوره مطفین ۲۰۲
- پنجم، آیات سوره صفات ۲۰۳
- ششم، آیه سوره انفال ۲۰۳

۲۰۴.....	۲-۳-۳. جمع‌بندی این بحث.....
۲۰۵.....	۴-۳. مبنای زبان‌شناختی.....
۲۰۵.....	۱-۴-۳. زبان عرفان.....
۲۰۶.....	۲-۴-۳. زبان اشاره و رمز.....
۲۰۸.....	۳-۴-۳. تمثیل‌گرایی.....
۲۲۱.....	فصل پنجم: تأویل در تفاسیر عرفانی.....
۲۲۴.....	۱. برخی از تأویلات قرآنی در تفسیر سهل تستری.....
۲۲۴.....	۱-۱. تأویل حروف مقطعه.....
۲۲۴.....	۲-۱. تأویل اهارت.....
۲۲۴.....	۳-۱. تأویل سکر.....
۲۲۵.....	۴-۱. تأویل خشکی و دریا در آیه شریفه.....
۲۲۵.....	۵-۱. تأویل دو طایفه مؤمنان.....
۲۲۵.....	۲. نمونه‌هایی از تأویل در تفسیر مجلس.....
۲۲۶.....	۱-۲. تأویل قتل نفس و خروج از دیار در آیه نصبت و ششم سوره نساء.....
۲۲۶.....	۲-۲. تأویل اشاری باران و طراوت زمین در آیه شصت و سوم سوره حج.....
۲۲۶.....	۳-۲. تأویل ظالم، مقتصد و سابق در آیه سی و دوم سوره فاطر.....
۲۲۷.....	۴-۲. تأویل میوه و نخل‌های روی زمین در آیه یازدهم سوره رحمان.....
۲۲۷.....	۵-۲. تأویل نعیم و حجیم در آیه سیزدهم و چهاردهم سوره انفطار.....
۲۲۷.....	۶-۲. تأویل فتح در آیه اول سوره نصر.....
۲۲۷.....	۳. جنبه‌های مهم تأویل در تفسیر لطائف الاشارات.....
۲۲۸.....	۱-۳. نگاهی به مقدمه کتاب لطائف الاشارات.....
۲۲۹.....	۲-۳. وجوه امتیاز روش تفسیر قشیری از دیگر جریان‌های تفسیری.....
۲۳۰.....	۳-۳. جایگاه نقل در تفسیر لطائف الاشارات.....
۲۳۱.....	۴-۳. ادبیات در تفسیر لطائف الاشارات.....
۲۳۱.....	۴-۴. اسرائیلیات در تفسیر لطائف الاشارات.....
۲۳۱.....	۱-۴-۴. داستان طوفان نوح.....
۲۳۲.....	۲-۴-۴. داستان زندانی بودن یوسف.....
۲۳۲.....	۳-۴-۴. در محراب بودن حضرت داود(ع).....

- ۵.۳. عرفان ویژگی اصلی تفسیر لطائف الاشارات ۲۳۲
۴. تأویل از نظر قشیری ۲۳۴
- ۱.۴. تفسیر آیت نسمیت از نظر قشیری ۲۳۵
- ۲.۴. تأویل حروف مقطعه ۲۳۶
۵. تلاش قشیری برای جمع بین معنای ظاهری و باطنی آیات ۲۳۷
- ۱.۵. محرمات مادی و معنوی ۲۳۷
- ۲.۵. عبادت ظاهری و باطنی ۲۳۷
- ۳.۵. ذکر اهل عبادت و اهل اشارت ۲۳۸
- ۴.۵. جمع بین تطهیر خانه خدا و تطهیر قلب ۲۳۸
- ۵.۵. ارتداد ظاهری و باطنی در تفسیر آیه ۲۳۸
- ۶.۵. فساد ظاهری و باطنی ۲۳۹
- ۷.۵. رزق ظاهری و باطنی ۲۳۹
- ۸.۵. مفهوم ظاهری و باطنی روایی ۲۳۹
- ۹.۵. مفهوم ظاهری و باطنی ثقلی ۲۳۹
- ۱۰.۵. مفهوم ظاهری و باطنی بیانی ۲۴۰
- ۱۱.۵. نایبایی ظاهری و باطنی یعقوب (ع) ۲۴۰
- ۱۲.۵. پاداش معنوی و کیفر در مفهوم ظاهری و باطنی ۲۴۰
۶. تطبیق اصول تصوف با آیات قرآن ۲۴۱
- ۱.۶. اصل شوق ۲۴۱
- ۱.۱.۶. اصل فرق و جمع ۲۴۲
- ۲.۱.۶. اصل توکل ۲۴۲
- ۳.۱.۶. اصل تلوین و تمکین ۲۴۳
- ۴.۱.۶. اصل قبض و بسط ۲۴۴
- ۵.۱.۶. اصل علم لدنی یا الهامی ۲۴۴
- ۶.۱.۶. اصل توحید ۲۴۴
- ۲.۶. تأویلات ذوقی صرف ۲۴۵
- ۱.۲.۶. تأویل در آیه یکصد و پانزدهم سوره بقره ۲۴۵
- ۲.۲.۶. تأویل ذوقی در آیه یکصد و چهاردهم سوره بقره ۲۴۵
- ۳.۲.۶. برخی تأویلات ذوقی در آیات الاحکام ۲۴۶

۷. تأویل در نظر غزالی.....	۲۴۷
۱-۷. رویکرد غزالی به جنبه‌های ظاهری و باطنی قرآن.....	۲۴۹
۲-۷. تأویل در نظر غزالی.....	۲۵۰
۱-۲-۷. تأویل کشفی (عرفانی).....	۲۵۳
۲-۲-۷. ملاحظاتی پیرامون تأویل‌های غزالی.....	۲۵۷
۸. تأویل در کشف الاسرار.....	۲۵۸
۱-۸. جایگاه مسائل نقلی و اسرائیلیات در تفسیر کشف الاسرار.....	۲۴۹
۲-۸. نگاهی به مباحث کلامی و فقهی کشف الاسرار.....	۲۵۰
۳-۸. تأویل در تفسیر کشف الاسرار.....	۲۵۰
۴-۸. میدی و تأویل.....	۲۵۱
۵-۸. تأملی در روش تفسیری میدی در نوبت سوم.....	۲۵۲
۶-۸. تأویل ذوقی در تفسیر کشف الاسرار.....	۲۵۳
۱-۶-۸. تأویل تسمیت.....	۲۵۳
۲-۶-۸. تأویل در آیه بیست و چهارم سوره الحاقه.....	۲۵۴
۳-۶-۸. تأویل آیه یکصد و هشتاد و ششم سوره آل عمران و.....	۲۵۴
۴-۶-۷. تأویل آیه یکم سوره مدثر.....	۲۵۵
۵-۶-۸. تأویل آیه بیست و هفتم سوره فجر.....	۲۵۵
۷-۸. تأویل تطبیقی در تفسیر کشف الاسرار.....	۲۵۶
۸. اقوال خواجه عبدالله انصاری در کشف الاسرار.....	۲۶۰
۱-۸.۸. در باب سفر قیامت.....	۲۶۱
۲-۸.۸. مفهوم قرب از نظر خواجه عبدالله انصاری.....	۲۶۱
۳-۸.۸. عارف و غیر عارف.....	۲۶۱
۴-۸.۸. امید عارف.....	۲۶۱
۹. تأویل در تفسیر روزبهان.....	۲۶۲
۱-۹. مکتب عرفانی روزبهان.....	۲۶۲
۲-۹. اهمیت عرائس الیان.....	۲۶۴
۳-۹. نگاهی به مقدمه عرائس الیان.....	۲۶۴
۴-۹. سبک نگارش عرائس الیان.....	۲۶۵
۵-۹. تأویل در عرائس الیان.....	۲۶۷

۱۵۹. تأویل به اصل حضرات خمس (آیه اول سورة نسا) ۲۶۹
۱۶۰. تأویل به وحدت وجود (آیه ۹ سورة فتح) ۲۶۹
۱۶۱. تأویل به اصطلاحات عرفان عملی ۲۷۰
۱۶۲. تأویل به معرفت و عشق و وصال (آیه ۱۴۳ سورة اعراف) ۲۷۰
۱۶۳. تأویل به قبض و بسط (آیه ۱۳ سورة انعام) ۲۷۰
۱۶۴. تأویل به تلوین و تمکین (آیه ۱۳۲ سورة بقره) ۲۷۱
۱۶۵. تأویل به مقامات عرفانی (آیه ۲۶ سورة آل عمران) ۲۷۲
۱۶۶. تأویل‌های دیگر ۲۷۲
۱۰. تأویل در تفسیر التأویلات النجمیه ۲۷۴
- ۱-۱۰. عرفان متشرعانه نجم‌الدین رازی ۲۷۴
- ۲-۱۰. نگاه کلی نجم‌الدین رازی به قرآن ۲۷۶
- ۳-۱۰. جهت‌گیری کلی در تفسیر نجم‌الدین رازی ۲۷۷
- ۴-۱۰. جمع بین ظاهر و باطن آیات در تفسیر بحر الحقائق ۲۷۸
- ۱-۴-۱۰. قتل نفس در معنای ظاهری و باطنی ۲۷۸
- ۲-۴-۱۰. نعمت ظاهری و نعمت باطنی ۲۷۸
- ۳-۴-۱۰. ظاهر و باطن صفا و مروه ۲۷۸
- ۴-۴-۱۰. روزه ظاهری و باطنی ۲۷۹
- ۵-۴-۱۰. خمر باطن و خمر ظاهر ۲۷۹
- ۶-۴-۱۰. علم ظاهری و علم باطنی ۲۸۰
- ۷-۴-۱۰. شرک ظاهری و باطنی ۲۸۰
- ۸-۴-۱۰. حج ظاهری و حج باطنی (حج عوام و حج خواص) ۲۸۰
- ۹-۴-۱۰. ظاهر و باطن اهل کتاب ۲۸۱
- ۵-۱۰. تطبیق اصول تصوف با آیات قرآنی ۲۸۱
- ۱-۵-۱۰. تأویل به صحو و سکر و قبض و بسط ۲۸۱
- ۲-۵-۱۰. تأویل بشارت ۲۸۲
- ۳-۵-۱۰. تأویل عدل ۲۸۲
- ۴-۵-۱۰. تأویل میان‌النالی ۲۸۳
- ۵-۵-۱۰. تأویل مباشرت با زنان ۲۸۳
- ۶-۵-۱۰. تأویل دل‌های در غلاف ۲۸۳

۷۵۱۰. تطبیق آیات قرآنی با اصول تصوف	۲۸۴
۹۰۱۰. تأویل های ذوقی صرف	۲۸۴
۷۰۱۰. جایگاه نقل در تفسیر التأویلات النجمیه و درنگی بر آن	۲۸۷
۸۰۱۰. سخنان بزرگان صوفیه در تفسیر	۲۸۸
۱۱. تأویلات ابن عربی و عبدالرزاق کاشانی	۲۸۹
۱۱-۱. روش تفسیری ابن عربی	۲۸۹
۱۱-۲. نقشه روش تفسیری ظاهر گرایان و باطن گرایان در نظر ابن عربی	۲۹۰
۱۱-۳. تفسیر ابن عربی یا تفسیر ملا عبدالرزاق کاشانی	۲۹۱
۱۱-۳-۱. شیوه تفسیری ملا عبدالرزاق	۲۹۱
۱۱-۳-۱-۱. نگاهی به مقدمه تفسیر	۲۹۲
۱۱-۳-۱-۲. جنبه های کلی تفسیر عبدالرزاق	۲۹۳
۱۱-۳-۱-۲. تأویلات عبدالرزاق در تفسیر	۲۹۵
۱۱-۳-۱-۳. تأویل بر مبنای اندیشه وحدت وجود (عرفان نظری)	۲۹۵
۱۱-۳-۱-۴. تأویلات ذوقی- تطبیقی	۲۹۸
۱۱-۴. تأویل آیه مربوط به اصحاب کهف	۳۰۰
۱۲-۵. تأویل احادیث	۳۰۲
۱۲-۵-۱. تأویلی در مشکاة الانوار	۳۰۲
۱۲-۵-۲. تأویل حدیثی از امام علی (ع) در مثنوی مولانا	۳۰۲
۱۲-۵-۳. تأویل حدیث قرب نوافل	۳۰۳
۱۲-۵-۴. تأویل حدیثی در مورد احوال مؤمن	۳۰۴
فصل ششم: ارزیابی و نقد روش تفسیری عارفان	۳۰۵
۱. نقد مبانی	۳۱۲
۲. نقد روش	۳۱۶
۳. نقد مبنای زبان شناسی	۳۲۰
۴. شرایط فهم ظاهر و باطن و یا مبانی اساسی فهم آیات قرآن	۳۲۱
حجیت فهم (ظاهری) انسان از قرآن (حجیت ظواهر)	۳۲۱
انسانی بودن زبان دین	۳۲۱
۵. جنبه هدایتی قرآنی	۳۲۲

۳۲۵	جمع‌بندی و نتیجه سخن
۳۲۵	۱. تأویل
۳۲۵	۲. گروه‌های تأویل‌گرا
۳۲۵	۳. نسبت معرفت و تأویل
۳۲۶	۴. موافقان و مخالفان تأویل در میان عارفان
۳۲۶	سیر تحول تفسیر عرفانی
۳۲۷	مبانی تفسیری
۳۲۷	توجیه عقاید و نظرات
۳۲۸	نقدپذیر بودن تفاسیر عرفانی
۳۲۹	فهرست‌ها
۳۳۱	فهرست آیات
۳۴۴	فهرست احادیث و روایات
۳۴۶	فهرست اعلام
۳۵۲	فهرست کتاب‌ها
۳۵۸	فهرست منابع

مقدمه چاپ دوم کتاب

یکی از گونه‌های مهم تفسیر قرآن، تفسیر عرفانی است. به این شیوه تفسیری، تفسیر تأویلی، تفسیر صوفیانه، تفسیر اشاری-عرفانی نیز اطلاق شده است. در میان دانشمندان علوم قرآنی از زرکشی و سیوطی گرفته تا زرقانی، علامه طباطبائی، ذهبی و مرحوم معرفت و برخی نویسندگان دیگر، هر کدام به این عناوین به نحوی اشاره داشته‌اند. گرچه یکی از مؤلفه‌های مهم و شاید شاخصه بنیادین این شیوه تفسیری، توجه به جنبه‌ها و لایه‌های باطنی آیات قرآنی است، اما اطلاق، کاریست یا برابر دانستن تفسیر عرفانی با تفسیر باطنی درست است، بلکه باید گفت تفسیر باطنی، قسمی است برای تفسیر عرفانی و یکی از گونه‌های آن.

تفسیر عرفانی از سده‌های آغازین تاکنون، طرفدارانی جدی داشته و از سوی دیگر، کسانی نیز بوده‌اند که به شدت با آن مخالفت ورزیده‌اند. افراد دیگری بهره‌گیری از روش تفسیر عرفانی را تحت شرایط و ضوابطی بلامانع دانسته‌اند. جرایب این طرفداری و یا مخالفت با این پدیده تفسیری فارغ از انگیزه‌ها و عوامل پیدایی آن، به مثابه یک موضوع علمی و آکادمیک به دلیل تأثیرات آن در تاریخ تفسیر قرآن، شایسته بررسی و ارزیابی است و در جای خود به عنوان یک موضوع مستقل باید بدان پرداخته شود.

چه بخواهیم و چه نخواهیم، تفسیر عرفانی در طول تاریخ تفسیر قرآن از آغاز تاکنون به عنوان یک واقعیت حضور داشته است. به عبارتی، دیگر جریان تفسیر عرفانی قرآن، خواه در قالب تفاسیری مستقل و با محوریت شیوه عرفانی و مبتنی بر کشف و شهود و خواه در آثاری که موضوع آن تفسیر نبوده، اما به به مناسبت محتوا و مضمون عرفانی آن از آموزه‌های قرآنی و حدیثی الهام گرفته و قرآن را به منزله پشتوانه تئوریک خود در مباحث عرفانی قرار داده‌اند. جریان تفسیر عرفانی بر بنیاد تأویل استوار شده است و صد البته تأویل‌گرایی در میان عارفان با تأویل‌های

متکلمان و یا تأویل‌های باطنیان به معنای فرقه‌ای مستقل تمایزاتی دارد و تأویل‌های عارفان از آیات قرآن بر مبنای تفسیری ویژه آنان بنا گردیده است.

باری آنچه تاکنون پیش روی فرهیختگان گرامی است، ویراسته دوم کتاب جریان‌شناسی تفسیر عرفانی است که با تغییرات و اضافاتی، اکنون به چاپ رسیده است. این کتاب که یک دهه از انتشار آن می‌گذرد و چاپ آن تمام شده، اکنون در بخش‌هایی مورد تجدید نظر قرار گرفته است. بخش جریان‌شناسی تفسیر عرفانی از آغاز تا دوران معاصر و ذکر نمونه‌های تفاسیر عرفانی مهم در هر سده، بخشی است که در این ویرایش جدید است. گونه‌های تفسیر عرفانی در چهار محور تفسیری با آنچه در چاپ پیشین بوده، تغییراتی در آن حاصل شده است. پرداختن به برخی جنبه‌های آسیب‌شناسی تفاسیر عرفانی با کمی بسط و تفصیل بیشتر از دیگر نمونه‌های تجدید نظر این اثر نسبت به چاپ پیشین آن است. در کتاب جدید، بخش‌های مربوط به تأویلات عرفانی به ترتیب تفاسیر عرفانی و با لحاظ ترتیب تاریخی آن در بخش ویژه و در فصل جداگانه‌ای آمده و تأویلات سلمی با بسط بیشتری گزارش شده و بخشی نیز به تأویلات غزالی پرداخته شده که در چاپ گذشته نبوده است.

عروسی حضرت قرآن نقاب آنگه دراندازد که دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

سنایی

پیش گفتار

قرآن مجید دریای بی کرانه دانش و پیش است که هر کس به اندازه استعداد خود از آن سیراب می‌شود. قرآن، نوری است فرا راه انسان‌ها تا ابدیت و راهنمای استوارترین طریقه به سوی سعادت؛ بوستانی است که عطر شکوفه‌هایش، شام جان‌ها را می‌رازد و دل‌ها را صفا می‌بخشد. قرآن کلام حق است و تراوشی از علم بی‌انتهای او؛ کلام او رنگ علم او و علم او رنگ ذات او دارد و همه نامتاهی هستند. در شأن و مرتبت والای این گرامی‌نامه همین بس که آخرین فرستاده حق فرمود: «هر گاه فتنه‌ها همچون پاره‌ای شب ظلمت‌افزا، شما را فرا گرفت و به شبهه انداخت، بر شما باد مصاحبت با قرآن».

پس از کلام رسول ختمی مرتبت، بهترین و زیباترین توصیف قرآن، از آن امام و مقتدای عارفان، علی (ع) است که فرمود: «قرآن، فرقان حق و باطل، نور و روشنگر راه، شمای آلام بشریت، دریایی بی‌پایان که قعرش ناپیداست، بهار دل‌ها، چشمه‌ساران دانش و معرفت و پند دهندگی بی‌فریب است»^۱. تعمق، تفقه و تدبیر در آیات کریمه الهی، انسان زمینی و فرشی را آماده پرواز تا عرش ملکوت خواهد نمود و از پی آن به سان قرآن و حقایق نبش او را جاودانه خواهد کرد.

انسان امروز بیش از هر زمان دیگر خود را به هدایت‌های و حیانی نیازمند می‌بیند؛ از این رو، کوشش مفسران و عالمان قرآن‌دوست برای احیای معارف بلند قرآن و بازشناساندن مفاهیم ناب آن ضروری است، چنان‌که در طول تاریخ دوستداران هدایت و سعادت، مفسران و کاوشگران آیات الهی چنین کرده‌اند؛ همانان که به سان غواصانی عاشق برای یافتن گوهرهای ناب و زلال حقیقت،

خود را در این اقیانوس بی‌کران غوطه‌ور ساخته، تا آن را، ره‌نوشهٔ حیات طیبهٔ خویش سازند و مشعل‌دار و روشنگر راه حق‌جویان باشند.

بی‌اغراق نیست اگر ادعا شود تاریخ فرهنگ بشریت، کتابی را به سان قرآن سراغ ندارد که این همه اندیشه‌ها، خواطر و ضمائر را به خود معطوف ساخته باشد و لایزال در طی ۱۴ قرن بر آن، ترجمه، شرح، تفسیر و... بشمارند.

قرآن، سند معرفت، حقایق و هویت مکتب است. شناخت قرآن و بهره‌گیری از معارف آن، از اولین و برترین اولویت‌های فکری مسلمانان است، به‌ویژه که خود قرآن و سیرهٔ نبوی و سنت دیگر معصومان (ع) آن را مورد تأکید قرار داده‌اند. چنین ضرورتی بود که کوشش علمی مسلمانان را حول محور معرفت دینی و شناخت قرآن هماهنگ ساخت.

جریان تفسیر قرآن، از آغاز تاکنون، مراحل را پشت سر گذاشته است. عهد رسالت، روزگار صحابیان، دوران تابعین و دورهٔ تدوین و پس از آن، مراحل کلی این سیر تفسیری است. تفسیر قرآن در هر کدام از این دوران‌ها از ویژگی‌های خاصی برخوردار بوده است. در روزگار صحابیان، نقل و روایت صرف از پیامبر (ص)، اساس اقوال و نظریات تفسیری را تشکیل می‌داده و در زمانی دیگر، در کنار نقل و روایت، رگه‌هایی از اجتهاد و نظریات عقلانی، خود را نمایانده است. نگرش مفسران پس از عهد تابعین و از پی دورهٔ تدوین، وارد مرحلهٔ جدیدی شد.

نهضت ترجمه در دوران عباسیان و ورود آثار یونانی به حوزهٔ فرهنگ اسلام، روند تخصصی شدن شاخه‌های مختلف علمی را سرعت بخشید. ادبیات، کلام، فلسفه و عرفان هر کدام با تعریف، موضوع و غایت خاص خود، در بطن فرهنگ مسلمین پیدا شدند. بدین سان، مفسران قرآن نیز به فراخور نوع تخصص و گرایش خاص خود، هر کدام از جنبه‌ای و زاویه‌ای، آیات قرآنی را مورد بررسی قرار دادند. مفسری همانند ابوحیان توحیدی، که در علم نحو و ادبیات متخصص است، تفسیری مانند البحر المحیط از خود به یادگار می‌گذارد که وجه غالب آن، ادبی بودن آن است.

متکلمانی چون امام فخر رازی، زمخشری یا قاضی عبدالجبار، زمانی و ابوعلی جیایی، با نگاه کلامی تفاسیر خود را عرضه می‌دارند. جصاص و قرطبی نیز که در عداد فقیهان قرار دارند، اهتمام اصلی خود را در تفسیر، معطوف تحکیم مبانی فقهی خود می‌کنند و در نهایت، تفاسیری با نگرش فقهی می‌نگارند. کسان دیگری مانند ثعلبی و خازن (مؤلف معالم التنزیل) تفاسیری عرضه می‌کنند که به دلیل تخصص مؤلفانش، رنگ و بوی تاریخی و قصص گونه به خود گرفته است.

در این بحبوحه است که ارباب تصوف و عرفان نیز با رویکردی خاص به برداشت و استنباط از معانی آیات الهی اهتمام می‌ورزند. میان آنچه این گروه در نامهٔ آسمانی می‌بینند، با آنچه دیگران

می‌خوانند یا می‌دانند، تفاوت از زمین تا آسمان است. در آثار صوفیان، تعبیرات لطیف و متین از آیات کتاب مبین، فراوان یافت می‌شود. عارفان خود را از محارم قرآن و اهل آن می‌شمارند و خود را در شناخت اسرار و رموز کلام الهی و درک معانی باطنی آن، از دیگر طبقات آگاه‌تر می‌دانند.

هر که او بیدارتر پر دردتر هر که او آگاه‌تر رخ زردتر

یک نمونه از این تعبیرات لطیف از آیات قرآن، پاسخ شیخ ابوالحسن خرقانی به سلطان محمود غزنوی است. سلطان از او می‌خواهد که به زیارت او برود و آیه «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» را برایش بگویند می‌کند. شیخ در پاسخ می‌گوید: چنان در «أَطِيعُوا اللَّهَ» مستغرقم که در «أَطِيعُوا الرَّسُولَ» خجالت دارم تا به اولی الامر چه رسد! برخی از آنان گفته‌اند: «عارفان گویند قرآن همچو شاهدی آراسته است در زیر چادر، در پرده ستر، با هر کسی از آنجا که ایشان‌اند، نمایشی کنند با هر کسی. کس باشد که از وجود وی به جز از چادر نبیند و این کس بیگانه باشد همچون مشرکان و منافقان؛ کس باشد که از وجود وی، بوی شود و این کس رهگذری باشد همچون قرآ؛ آن دیگر، کس باشد که از وجود وی قاضی یابد و این کس باشد از همسایگان همچون عابدان؛ و کس باشد که از وجود وی گفتاری شنود و این کس باشد از خویشان همچون عالمان؛ و کس باشد از وجود وی دیداری بیند و این کس باشد که از محرمات مانند مادر و پدر و برادران همچون عارفان؛ و کس باشد که از وجود وی وصلت و قربت یابد و این کس اهل او باشد همچون خاصان.»^۱

باری، موضوع روش‌های تفسیری مفسران، جایگاه مهمی را در میان مباحث علوم قرآنی به خود اختصاص داده است، اما با کمال تأسف و با این همه اهمیت، تلاش‌های در خور توجهی به‌ویژه به زبان فارسی برای معرفی و بازشناسی این روش‌ها به چشم نمی‌خورد. نگارنده این سطور که خود را در عداد خیل بی‌شماری از خادمان و عاشقان قرآنی می‌داند، و به دلیل علاقه خاصی که به مباحث عرفانی دارد، بر آن شد تا به سهم خود کوششی را در این زمینه سامان دهد. نیک می‌داند که بهره‌گیری از انوار تابناک این بی‌کرانه، تنها با توفیق و الطاف غایبات بی‌انتهای او میسر خواهد بود.

متدولوژی تفاسیر عرفانی مستلزم بررسی دو چیز است:

۱. جریان‌شناسی تأویل به عنوان رکن رکن یک تفسیر عرفانی.

۲. تأمل در مفهوم ظاهر و باطن و مبادی کلی آن.

بررسی تاریخی مقوله تأویل قبل و بعد از اسلام، به روشن شدن چهره این بحث کمک خواهد کرد؛ بنابراین، تمهید یک مبحث تاریخی مشتمل بر دو فصل اساسی، لازمه ورود به مباحث بعدی در این رساله است.

از سوی دیگر، نظر به وسعت دامنه این بحث و گستردگی تفاسیر عرفانی، چند تفسیر مهم عرفانی را که متعلق به قرن‌های پنجم تا هشتم هجری است، برگزیده‌ایم. مهم‌ترین مسائل و زمینه‌ها و موضوعاتی که در روش‌شناسی تفاسیر عرفانی لازم است، در این تفاسیر موجود می‌باشد. این تفاسیر عبارت‌اند از: ۱. تفسیر لطائف الاشارات، قشیری، ۲. حقائق التفسیر، میدی، ۳. کشف الاسرار و عدة الابرار، میدی، ۴. تفسیر عرائس البیان، روزبهان بقلی، ۴. التأویلات النجمیه از نجم‌الدین رازی، ۵. تفسیر القرآن الکریم (یا تفسیر منسوب به ابن عربی و در اصل متعلق به عبدالرزاق کاشانی).

بدین سان، این اثر پژوهشی در کنار مباحث مقدماتی (تعاریف و اصطلاحات که قبل از فصل اول گزارشی از آن‌ها ارائه خواهد شد)، چهار فصل اساسی دارد.

- در فصل اول، تأویل در مکاتب بشری و نیز متون دینی قبل از اسلام (یعنی تورات و انجیل) بررسی شده است.

- در فصل دوم به بررسی تاریخی تأویل پس از اسلام و عمدتاً در بین چهار جریان فرهنگی اسماعیلیه، اخوان الصفا، مکتب شیخ اشراق، و مکتب عارفان و تصوف پرداخته شده است.

- در فصل سوم این پژوهش، جریان‌شناسی تفسیر عرفانی و سپس مبانی تفسیری عارفان بررسی شده است. این بحث که مقدمه ورود به فصل چهارم است، بدان سبب که چگونگی نگاه عینی به تفاسیر مذکور را رقم خواهد زد، اهمیت دارد.

و بالاخره در فصل چهارم، بررسی تحلیلی، و نقادانه‌ای از تفاسیر پنج گانه مذکور ارائه گردیده است.

بی‌عنایات خدا می‌سیم، هیچ
گر ملک باشد، سیاه استش ورق

این همه گفتیم، لیک اندر بسیج
بی‌عنایات حق و خاصان حق